

КЛАСИФІКАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ: КЛЮЧОВІ ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ

THE CLASSIFICATION OF INTERNATIONAL NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS: KEY FUNCTIONAL FEATURES

Хар О.Ю.,
аспірант,

*асистент кафедри політології та міжнародних відносин
Національного університету «Львівська політехніка»*

У статті проаналізовано етапи становлення та тенденції розвитку міжнародних неурядових організацій у світової політичній системі. Міжнародні неурядові організації є одним з різновидів недержавних акторів, оскільки їхня діяльність не обмежується територією однієї держави. Незважаючи на різні сфери їхньої діяльності, у них одна мета – соціальна спрямованість та захист міжнародної громадської думки, що відображається в некомерційній зацікавленості всіх неурядових організацій. Нині вони стали невід’ємними елементами міжнародно-правової системи і беруть безпосередню участь у глобальному управлінні. Визначено сутність поняття та основні ознаки, які притаманні неурядовим організаціям, а саме: організованість, приватність, самоврядування, нерентабельне розповсюдження та добровільність. Виокремлено цілі та функції, які виконують ці організації в сучасному міжнародному суспільстві. Проаналізовано рейтинг міжнародних неурядових організацій за ступенем їхнього ефективного функціонування у різних сферах та запропоновано перелік організацій, які діють у кожній з них, зокрема, у безпековій, гуманітарній, культурній, релігійній, науковій, екологічній тощо. Зосереджена увага на ключових класифікаціях неурядових організацій для чіткого окреслення їхньої діяльності та впливу на міжнародні суспільні та політичні процеси. Визначено, що будь-яка громадська організація класифікується за певними групами, а саме: сферою діяльності, в якій вони здійснюють функціонування; сферою компетентності; рівнем функціонування; рівнем незалежності від держави; розміром або кількістю штату; сектором, який вони обслуговують; ідеологічним спрямуванням тощо. Проаналізовані класифікації неурядових організацій за різними критеріями, оскільки кожне політичне рішення або закон приймається з урахуванням категорії, до якої належить організація.

Ключові слова: міжнародні неурядові організації, громадянське суспільство, політична система, міжнародне право, класифікація неурядових організацій.

The stages of formation and tendencies of development of international non-governmental organizations in the world political system are analyzed in the article. International non-governmental organizations are one of the varieties of non-state actors as their activities are not limited to the territory of one state. Notwithstanding the different spheres of their activities, they have one goal – social orientation and protection of international public opinion, which is reflected in the non-commercial interest of all non-governmental organizations. Today, they have become an integral part of the international legal system and are directly involved in global governance. The essence of the concept and the main features that are inherent in non-governmental organizations are defined, namely: self-organization, privacy, self-government, unprofitable distribution and voluntariness. The goals and functions of these organizations in the modern international society are distinguished. The rating of international non-governmental organizations by their degree of effective functioning in different spheres is analyzed and the list of organizations operating in each of them is offered, in particular, in the security, humanitarian, cultural, religious, scientific, environmental, etc. The focus is on key classifications of non-governmental organizations in order to clearly define their activities and influence on international social and political processes. It is determined that any public organization is classified according to certain groups, namely: the spheres of activity in which they operate; the areas of competence; the level of functioning; the level of independence from the state; the size or number of staff; the sector they serve; ideological orientation, etc. The classification of non-governmental organizations by different criteria is analyzed, since, every political decision or law is made taking into account the category to which the organization belongs.

Key words: international non-governmental organizations, civil society, political system, international law, classification of non-governmental organizations.

Постановка проблеми. Починаючи з кінця ХХ століття відбувається становлення та розвиток новітньої міжнародної політичної системи, яка базується на взаємодії різноманітних глобальних інститутів. З огляду на це в структурі міжнародних відносин за останні десятиріччя відбулося дуже багато суттєвих якісних змін, зокрема, завдяки появі на міжнародній арені нових гравців. Нині можна чітко стверджувати, що не лише національні держави є основними акторами на міжнародній арені. Попри те, що вони все ж вико-

нують головну роль, не менш важливою є також діяльність міжнародних інститутів, у тому числі міжнародних неурядових організацій (МНУО). На початку третього тисячоліття неурядові організації (НУО) утвердилися як глобальні та впливові учасники міжнародних відносин. Вони стали невід’ємними елементами міжнародно-правової системи і беруть безпосередню участь у глобальному управлінні. Їх кількість і міра впливу на глобальну політику постійно зростають, як збільшуються і сфери їхньої взаємодії з державами та

іншими впливовими акторами, зокрема з міжнародними міжурядовими організаціями (МНУО). МНУО є найбільш продуктивними силами у забезпеченні миру та розвитку на міжнародній арені. Оскільки НУО здебільшого виконують свої функції опосередковано, зазвичай важко дослідити їхню роль у міжнародних відносинах. Саме виокремлення основних класифікацій НУО допоможе чіткіше окреслити їхню діяльність та вплив на міжнародні суспільні та політичні процеси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розширення сфер діяльності та функціонування МНУО у сучасній системі міжнародних відносин викликає все більшу наукову зацікавленість. У зв'язку з цим вивчення сутності та специфіки діяльності МНУО є необхідною умовою розвитку сучасної політичної науки. Серед зарубіжних філософів та дослідників варто виокремити роботи А. Токвіля, Дж. Поула, Д. Вейсбротта, Д. Фітцпатрика, Ф. Ньюмана, Дж. Кіна, Л. Саламона, К. Мартенса, П. Смілтекса, Ш. Зоргбіба [1; 2; 3; 4; 6; 8; 10]. Щодо вітчизняних науковців, то дослідження МНУО як основних суб'єктів глобального громадянського суспільства є надзвичайно актуальним як у контексті сучасних державотворчих процесів, так і в інтеграційних процесах України. Зокрема, цю проблематику досліджували У. Ільницька, Н. Котенко, С. Карпенко, Л. Чернявська [5; 9; 15].

Метою статті є виокремлення основних класифікацій МНУО для визначення їхніх основних цілей та функцій на світовій політичній арені.

Виклад основного матеріалу дослідження. МНУО є одним з різновидів недержавних акторів, оскільки їхня діяльність не обмежена територією однієї держави. Незважаючи на те, що сфера інтересів конкретних МНУО може відрізнятися, у них одна мета – соціальна спрямованість, захист міжнародної громадської думки, що, своєю чергою, відображається в некомерційній зацікавленості всіх НУО. Благодійні та громадські організації, відокремлені від держави, існували в багатьох історичних умовах, але НУО – це перш за все сучасне явище. Систематизувавши підходи різних дослідників, можна розділити становлення та розвиток МНУО на декілька етапів.

З розширенням прав людини в Європі та на Західному континенті у XVIII і XIX століттях було засновано велику кількість організацій, які виконували роль інструментів задоволення потреб громади, захисту їхніх інтересів або просування нової політики. Французький письменник Алексіс де Токвіль наголошував на важливості «політичних об'єднань» як інститутів демократії, унікально численних та впливових у Сполучених Штатах під час його візиту туди в 1831 році [1, с. 162–168]. Нові правові норми для приватних корпорацій, що виникли саме у цей час, забезпечили сучасні

юридичні повноваження організаціям і збільшили захист від втручання держави [2].

Отже, найперші НУО виникли ще в XVIII столітті. Перші МНУО правозахисного характеру виникли в результаті діяльності аболіціоністів (аболіціонізм від фр. abolitionisme, від лат. abolitio – скасування – громадський рух за скасування рабства), які утворили трансатлантичний громадський рух за скасування рабства чорношкірого населення. Цей правозахисний напрям виник наприкінці XVIII ст. у США та Великій Британії і був представлений такими організаціями, як: Пенсільванське товариство проти рабства негрів (1775); Нью-Йоркське вільне товариство (1785); Британське товариство за скасування работоргівлі (1787).

Ці організації впливали як на формування національного законодавства, наприклад, прийняття парламентом Британії Акта про заборону работоргівлі (1807), так і на міжнародні переговори. У результаті тривалої співпраці у 1839 р. було утворено Британське та міжнародне товариство проти рабства (British and Foreign Anti-Slavery Society), яке існує і донині як найстаріша міжнародна правозахисна НУО, зараз вона називається Міжнародна організація проти рабства (Anti-Slavery International). Аболіціоністський рух дав поштовх до активізації руху за права жінок. У 1904 р. було сформовано Міжнародний суфражистський альянс, що сфокусувався на таких питаннях, як надання виборчого права жінкам, боротьба з торгівлею жінками, освіта та грамотність жінок, а також питаннях трудового права [3, с. 9].

Світовий Альянс Християнської асоціації молодих людей (YMCA) був заснований незабаром, у 1855 році, і Міжнародний комітет Червоного Хреста з'явився в 1863 році. Впродовж століття незалежні асоціації такого роду порушували багато питань, включаючи права жінок, бідність, зловживання алкоголем та муніципальну реформу [4, с. 49]. Проте суттєву політичну впливовість НУО отримали лише з кінцем Другої світової війни, адже саме з утворенням Організації Об'єднаних Націй (ООН) починається різке зростання кількості МНУО. Тут ідеться про те, що ООН від моменту свого заснування в 1945 році підтримує зв'язки з НУО, які представляють інтереси громадянського суспільства у всьому світі.

Термін «неурядова організація» (від англ. non-governmental organization (NGO) виник у лексиконі міжнародно-політичної науки лише з утворенням Статуту ООН. Уперше сам термін «неурядова організація» було використано на конференції ООН у Сан-Франциско в 1945 році у зв'язку з необхідністю диференціювати в Статуті ООН права участі для міжурядових спеціалізованих установ та міжнародних приватних організацій [5, с. 75]. З огляду на це МНУО були вперше визнані акторами міжнародного права саме у Ста-

туті ООН, який запровадив стандартизовану модель співробітництва між учасниками глобального суспільства. Однак НУО все ще не отримали повноцінний правовий статус [6, с. 15].

Стаття 71 Статуту ООН передбачала прийняття МНУО до цілісної системи ООН, а також визначала зміст співпраці з ЕКОСОП, яка обмежувалась консультаціями. Зокрема, у цій статті зазначається, що «Економічна й Соціальна Рада має повноваження проводити належні заходи для консультації з неурядовими організаціями, зацікавленими в питаннях, що входять до її компетенції» [7].

У міжнародному праві та в документах міжурядових організацій термін «неурядові організації» найчастіше застосовується до організацій, які мають міжнародний характер, під яким розуміється або територіальне охоплення певною діяльністю, або членство в цій НУО організацій різних країн світу.

Міжнародна класифікація некомерційних організацій (ICNPO) визначає ключові ознаки, які притаманні неурядовим організаціям:

1. *Організованість*, тобто наявність певної інституційної реальності. У деяких країнах це підтверджується юридичною хартією про реєстрацію.

2. *Приватність*, а саме інституційна відокремленість від уряду. Неприбуткові організації не є частиною апарату уряду. Вони є «неурядовими» в тому сенсі, що структурно відокремлені від засобів управління.

3. *Самоврядування*, тобто змога контролювати свою діяльність. Це означає, що вони мусять мати власні процедури внутрішнього управління та користуватися значним ступенем автономії.

4. *Нерентабельне розповсюдження*. Прибутки мають залишатися в основному капіталі організації для її подальшого існування, а не розподілятися між власниками, членами чи засновниками. Це відрізняє неприбуткові організації від приватного бізнесу.

5. *Добровільність*, що передбачає свободу участі та втілення концепції волонтаризму [8].

Щодо сутності дефініції «міжнародні неурядові організації», за твердженням У. Ільницької, в науковій літературі цей термін вживається до організацій, які діють на національному, субрегіональному, регіональному або міжнародному рівнях; виступають суб'єктами міжнародних відносин; реалізують найрізноманітніші інтереси (економічні, професійні, освітні) [9, с. 85].

Заслуговує на увагу позиція П. Смілтнекса, згідно з якою будь-яка «міжнародна неурядова організація», незалежно від території її діяльності або національного походження членів, залишається національною організацією в тому сенсі, що вона заснована в конкретній державі і підпорядковується її законодавству, як і будь-яка інша національна організація». Цей науковець також

стверджує, що «МНУО натеper є такою, якою організація себе вважає і називає сама, або такою, якою її вважає і називає конкретний суб'єкт міжнародного права – держава або міжурядова організація. Таким чином, у міжнародному праві НУО, діяльність якої носить міжнародний характер, розглядається не як різновид міжнародних організацій, а як національна організація, створена відповідно до законодавства конкретної держави [10].

Для того щоб якнайкраще дослідити сутність та специфіку діяльності МНУО, необхідно виокремити функції, які притаманні цим організаціям у сучасному міжнародному суспільстві (див. рис. 1).

МНУО діють на всіх п'яти населених континентах Землі (окрім Антарктиди). Нині НУО вирішують багато можливих проблем різного характеру. Наприклад, екологічних («Грінпіс», «Всесвітній фонд дикої природи»), гуманітарних («Міжнародний комітет Червоного Хреста», «Лікарі без кордонів»), у сфері захисту прав людини («Міжнародна амністія»), наукових («Римський клуб»), релігійних (Всесвітня Рада Церков), спортивних (Міжнародний Олімпійський Комітет) тощо.

Сфера діяльності НУО є дуже різноманітною. Про це можна стверджувати, беручи до уваги список деяких НУО, яким надано спеціальний консультативний статус Комітетом з неурядових організацій ЕКОСОП у січні–лютому 2019 році. Зокрема: Alnahda Philanthropic Society for Women (Філантропічне об'єднання для жінок «Ан-Нахда»), Association canadienne pour le droit et la vérité (Канадська асоціація за право і правду), China Charities Aid Foundation for Children (Китайський благодійний фонд допомоги дітям), Corporación Fiscalía del Medio Ambiente (FIMA) (Юридична корпорація з охорони навколишнього середовища), Earth Law Center (Центр захисту прав Землі), International Society for Peace and Safety (Міжнародне товариство за мир і безпеку), Migration Council Australia (Австралійська рада з міграції), League of Women Voters of Nigeria (Ліга жінок-виборців Нігерії), Stichting Deep Sea Conservation Coalition (Фонд «Коаліція за збереження глибоководних районів моря»), World Obesity Federation (Всесвітня федерація по боротьбі з ожирінням) тощо [12].

The Global Journal у січні 2012 року за допомогою проведеного дослідження визначив рейтинг 100 найкращих НУО світу. Лідерами цього рейтингу є Wikimedia Foundation (свобода інформації), Partnersin Health (охорона здоров'я), Oxfam (суспільний розвиток, гуманітарна допомога), BRAC (скорочення бідності, мікрофінансування), International Rescue Committee (проблеми біженців), PATH (охорона здоров'я), CARE International (Суспільний розвиток, гуманітарна допомога), Medecins Sans Frontieres (медична допомога) [13].

Рис. 1. Функції МНУО в сучасному міжнародному суспільстві

Джерело: складено автором на основі [11, с. 30–31]

Для того щоб краще розуміти сутність та специфіку діяльності МНУО, допоможе їх класифікація. Будь-яка громадська організація класифікується за певними групами, а саме: сферою діяльності, в якій вони здійснюють функціонування; сферою компетентності; рівнем функціонування; рівнем незалежності від держави; розміром або кількістю штату; сектором, який вони обслуговують; ідеологічним спрямуванням тощо. Оскільки МНУО є дуже різноманітними, відповідно, їхня класифікація є диференційованою залежно від критеріїв, за якими вона здійснюється. Відповідно до своєї сфери діяльності МНУО поділяються на різноманітні групи: гуманітарні, екологічні, освітні, правозахисні тощо; рівень функціонування окреслює конкретну спільноту, територію, в межах якої МНУО здійснює своє функціонування; рівень незалежності від уряду також є важливою проблемою в класифікації МНУО, особливо у разі повної або часткової фінансової підтримки з боку уряду або міжурядової організації.

Відповідно до Міжнародної класифікації некомерційних організацій неприбуткові установи класифікуються за основними напрямками діяльності. Система ICNPO об'єднує організації в 12 основних груп діяльності, включаючи категорію «все ще не класифіковану», зокрема:

1) захист прав людини: «Міжнародна амністія», «Міжнародне товариство з прав людини», «Міжнародна федерація з прав людини», «Всесвітня організація боротьби проти тортур», «Міжнародна асоціація юристів» та ін.;

2) економіка: «Центр економічних ініціатив», «Центр міжнародного співробітництва»;

3) екологія та захист навколишнього середовища: «Грінпіс», «Всесвітній фонд дикої природи», «Світова мережа захисту тварин», «Глобальна мережа еко-поселень»;

4) освіта: «Альянс університетів за демократію», «Асоціація світової освіти»;

4) охорона здоров'я та медицина: «Лікарі світу», «Лікарі без кордонів», «Міжнародна асоціація жінок-лікарів», «Право на здоров'я»;

5) гуманітарна сфера: «Міжнародний комітет Червоного Хреста», «Оксфам».

6) свобода слова та інформації: «Репортери без кордонів», «Комітет захисту журналістів», «Міжнародна асоціація із захисту свободи слова»;

7) забезпечення миру та безпеки (роззброєння): «Міжнародне бюро миру», «Світ без воєн і насильства», «Перемога без війни»;

8) наука і технології: «Ресурси для майбутнього», «Всесвітня асоціація промислових і технологічних дослідницьких організацій»;

9) соціальний добробут: «Інститут міжнародного соціального розвитку», «Фонд соціального сприяння»;

10) охорона дитинства: «Міжнародний альянс «Врятуймо дітей», «СОС – Дитячі містечка»;

11) культура і мистецтво: «Міжнародна музична рада», «Міжнародне товариство сучасної музики»;

12) релігія: «Всесвітня коаліція альтернатив глобалізації», «Світова федерація студентів-християн» [14].

У зв'язку з тим, що НУО можуть функціонувати на абсолютно різноманітних рівнях, дослідники виділяють 4 групи за рівнем функціонування:

1. Громадські (Community-based organizations) – засновані на рівні окремої місцевої спільноти; виникають із власної ініціативи людей. Вони можуть включати спортивні клуби, жіночі організації, громадські організації, релігійні або освітні організації.

2. Загальноміські (City-wide organizations) – засновані на рівні окремої території та включають торговельні і промислові палати, бізнесові коаліції, етнічні або навчальні групи та об'єднання громадських неурядових організацій.

3. Національні (National NGOs) – створюються на рівні країни, мають територіальні філії та надають допомогу місцевим НУО; включають такі організації, як Червоний Хрест, YMCAs/YWCAs, професійні організації тощо.

4. Міжнародні (International NGOs) – працюють наглобальному рівні, відповідають за фінансування місцевих ініціатив, проєктів чи НУО; варіюються від світських служб, таких як SaveTheChildren, OXFAM, CARE, Ford та RockefellerFoundation до релігійно мотивованих груп. Їхня діяльність поширюється на фінансування місцевих НУО, установ чи проєктів та реалізацію самих проєктів [5, с. 75].

Також типи МНУО можна розрізнити за їхньою орієнтацією так:

1. *Благодійна орієнтація* часто передбачає патерналістські зусилля зверху вниз з невеликою участю «бенефіціарів». Вона включає МНУО, діяльність яких спрямована на задоволення потреб бідних, зокрема, розподіл продуктів харчування, одягу або медикаментів; забезпечення житлом, транспортом, закладами освіти тощо. Такі МНУО можуть також надавати допомогу під час природного або техногенного лиха.

2. *Орієнтація на надання послуг* включає МНУО, які пропонують послуги з охорони здоров'я, планування сім'ї чи освіти.

3. *Спільна орієнтація* характеризується проєктами самопомоги, де місцеві жителі залучені, зокрема, у реалізацію проєкту шляхом надання грошових коштів, інструментів, землі, матеріалів, праці тощо.

4. *Орієнтація на посилення прав і можливостей* полягає в тому, щоб допомогти бідним людям розвинути більш чітке розуміння соціальних, політичних та економічних факторів, які впливають на їхнє життя, та посилити їх усвідомлення власної потенційної сили контролю свого життя. У будь-якому разі є максимальне залучення людей до МНУО, які діють як координатори.

Іншим критерієм класифікації МНУО, за твердженням Л. Чернявської, є членство чи суб'єкт діяльності. На думку дослідниці, за цією ознакою розрізняють такі об'єднання: фахові (юристів, лікарів, підприємців тощо, наприклад Міжнародна правнича асоціація (International Law Association); жіночі (Всесвітній фонд жінок (Global Fund for Women); молодіжні (Всесвітня асамблея молоді (World Assembly of Youth); студентські (Міжнародний союз студентів (International Union of Students); об'єднання людей з інвалідністю (Всесвітній союз сліпих (World Blind Union) та багато інших [15].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Широкий спектр неурядових організацій зумовлює різні напрями їх впливу на міжнародній арені. Зокрема, поряд з великими організаціями, що займаються питаннями прав людини, охорони навколишнього середовища та гуманітарної допомоги, є НУО, що представляють галузеві асоціації. Важливо зазначити, що НУО досягають своїх цілей різними методами: працюють самостійно або в коаліціях; застосовують емоційні методи впливу (гучні протести і демонстрації) чи дипломатичні методи (превенція, переговори, медіація); протистоять владі чи тісно з нею співпрацюють.

Водночас важливим є те, що НУО не здійснюють комерційну діяльність. Основна ціль їхнього функціонування полягає в акумуляції та захисті інтересів громадян у різних сферах суспільного життя. У міжнародній системі вони представлені у вигляді інституцій, які не залежать від держави та є поза бізнесом, а також здійснюють свою діяльність у різних сферах громадянського суспільства, таких як: освіта, охорона здоров'я, екологія, наука, спорт, економіка, гуманітарна допомога, захист прав людини, демографія, безпека, релігія тощо.

Політичний зміст класифікації НУО полягає в тому, що вплив цих організацій на прийняття політичних рішень безпосередньо залежить від сфери діяльності цієї організації, її розмірів, територіального розміщення, фінансових можливостей та підтримки серед населення. Визначальною характеристикою діяльності НУО є те, що кожне політичне рішення або закон про НУО приймаються з урахуванням категорії, до якої належить організація.

Отже, незважаючи на низку досліджень цієї тематики, питання класифікації неурядових організацій залишається привабливим для експертів і аналітиків через його змінний характер.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Токвіль А. Про демократію в Америці. Київ, 1999. 590 с.
2. Paul J. NGOs and Global Policy-Making. URL: <https://www.globalpolicy.org/empire/31611-ngos-and-global-policy-making.html>.
3. Вэйсбротт Д., Фитцпатрик Д., Ньюман Ф. Международные права человека. Закон, политика и процесс: Центр по правам человека Университета Миннесоты, 2001. 196 с.
4. Keane J. Global Civil Society? (Contemporary Political Theory). Cambridge University Press, 2003. 236 p.
5. Котенко Н.В., Карпенко С.Г. Неурядові організації: поняття, види та джерела фінансування в умовах сталого розвитку. *Вісник СумДУ. Серія «Економіка»*. № 3. 2014. С. 71–81.
6. Martens K. Examining the (Non-) Status of NGO sin International Law. *Indiana Journal of Global Legal Studies*. Vol. 10. 2003. P. 1–24.
7. Статут Організації Об'єднаних Націй. URL: http://www.un.org.ua/images/UN_Charter_Ukrainian.pdf.
8. Salamon L., Anheier H. The International Classification of Nonprofit Organizations: ICNPO-Revision. Baltimore: The Johns Hopkins Institute for Policy Studies. 1996. URL: http://asauk.org.uk/wp-content/uploads/2018/02/CNP_WP19_1996.pdf.
9. Ільницька У. Особливості міжнародно-правової суб'єктності неурядових організацій. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Випуск 24. 2012. С. 84–91.
10. Смилтнекс П. Понятие НПО в международном праве, правовой теории и законодательстве зарубежных стран. URL: www.lawtrend.org/ru/data/304.
11. Кузнецова Е.В. Международные неправительственные организации (правовые вопросы) : учебное пособие для студентов юридических специальностей. Минск : БГУ, 2006. 115 с.
12. Report of the Committee on Non-Governmental Organizations on its 2019 regular session (New York, 21–30 January and 8 February 2019). URL: [https://undocs.org/E/2019/32%20\(Part%20I\)](https://undocs.org/E/2019/32%20(Part%20I)).
13. Top 100 Best NGOs. *The Global Journal* (January/February 2012). URL: <http://theglobaljournal.net/2012/Top100NGOs/>.
14. The International Classification of Non-profit Organizations. URL: <https://www150.statcan.gc.ca/n1/pub/13-015-x/2009000/sect13-eng.htm>.
15. Чернявська Л.Н. Суб'єктність міжнародних неурядових організацій у світовій політиці : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04. Київ, 2007. 235 с.